

بررسی تحلیلی اقدامات اقتصادی حکومت محلی سلجوقیان کرمان

محسن مرسلیپور*، محمد پیری

استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان - ایران؛
استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان - ایران

تاریخ دریافت: (۱۳۹۵/۱۰/۱۲) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۸/۱۰/۲۸)

Analytical Study of Economic Proceeding of Local Government Kerman Seljuks

Mohsen Morsalpour, Mohammad Piri

Assistant Prof, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Sistan and Baluchestan University, Zahedan-Iran;
Assistant Prof, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Sistan and Baluchestan University, Zahedan-Iran

Received: (2017/01/11)

Accepted: (2020/01/18)

Abstract

In Kerman governments trying to promote of agriculture and taking water and water sharing, have a stable income. Geographers have reported that in Kerman in early Islamic centuries, agriculture prospered and achieved various agricultural product. But trade was booming for lack of proper roads, cities that were far, Natural barriers such as mountains and Government's inability to provide security. Kerman Seljuks changed the economic structure and put your trade on the region's economy. The present article is descriptive-analytical approach and relying on library resources study to Seljuk stance on economic issues and changes in the Seljuk period in the economic structure than ever before appeared Kerman. According to the result achieved which Seljuks features tribal and pastoral damaged agriculture in Kerman but they could earn huge revenue and greatly change the economic model Kerman with take over the trade routes.

Keywords: Kerman, Kerman's Seljuks, Economy, Trade, Agriculture.

چکیده

حکومت‌ها در منطقه کرمان می‌کوشیدند با ترویج کشاورزی و در اختیار گرفتن آب و تنظیم حقاچه، درآمد پایداری داشته باشند. بنابر گزارش جغرافیدانان، در قرون نخستین اسلامی کشاورزی در کرمان رونق زیادی داشته و محصولات مختلفی در آنجا به دست می‌آمده است؛ لکن عدم وجود راه‌های مناسب، فاصله زیاد شهرها، موانع طبیعی چون کوه‌ها و ناتوانی حکومت‌ها در تأمین امنیت، عدم رونق تجارت و بازرگانی را در قرون نخستین اسلامی در کرمان سبب می‌شد. سلجوقیان ساختار اقتصادی کرمان را تغییر داده و تجارت را اساس اقتصاد این منطقه قرار دادند. مقاله حاضر که با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به موضوع گیری سلجوقیان در مورد مسائل اقتصادی و تغییراتی که در دوره سلجوقی در ساختار اقتصادی کرمان نسبت به ادوار پیش پدید آمد، پرداخته است. سؤال اصلی تحقیق حاضر مبتنی بر چگونگی نقش سلجوقیان در تغییر ساختار اقتصادی کرمان است؟ که این فرضیه مطرح شده که امرای سلجوقی و شیوه معیشت ایشان نقش مهمی در این تغییر داشته‌اند. بر این اساس مقاله به این نتیجه دست یافته که سرشت شبانی و قبیله‌ای سلجوقیان به کشاورزی در کرمان آسیب وارد نمود اما ایشان با در اختیار گرفتن راه‌های تجاری، توانستند عواید سرشاری به دست آورند و الگوی اقتصادی منطقه کرمان را تا حد زیادی تغییر دهند.

کلیدواژه‌ها: کرمان، سلجوقیان کرمان، اقتصاد، تجارت، کشاورزی.

* Corresponding Author: morsalpour@lihu.usb.ac.ir
m.piri@lihu.usb.ac.ir

* نویسنده مسئول: محسن مرسلیپور

۱. مقدمه

حکومت‌های ایران معمولاً دو راه درآمد پایدار داشتند، یکی سهم‌بری از کار کشاورزان که عموماً تلاش داشتند که این درآمد پایدار را حفظ کنند؛ دیگر، عوارض و عوایدی که حکومت‌ها با کنترل راه‌ها، از تجار و بازرگانان می‌گرفتند. در کرمان تا روی کار آمدن سلجوقیان، شیوه اصلی معیشت مردم و ممر اصلی درآمد دولت، سهم‌بری از محصول کشاورزان بود، اما زندگی قبیله‌ای و شبانی ترکمانان با کشاورزی چندان تطابق نداشت. قبایل خانه‌به‌دوش به هنگام تسلط بر مناطق مختلف، از مزارع به عنوان مرتع احشام استفاده می‌نمودند و معمولاً نظام‌های آبیاری نیز به سبب عدم آشنایی ایشان خساراتی را متحمل می‌شد. ورود سلجوقیان نیز خساراتی را متوجه کشاورزی در نقاط مختلف و از جمله کرمان کرده بود. اما ترکان از دیرباز با تجارت آشنایی داشته و با اختیار گرفتن راه‌های تجاری، کوشیدند تا تجارت را گسترش داده و از عواید آن برخوردار گردند. مقاله حاضر بر محور این پرسش سامان یافته که تأثیر تکوین حکومت محلی سلجوقیان در کرمان بر اقتصاد این منطقه چگونه بود؟ و در پاسخ به این پرسش این فرضیه مطرح شده است که روی کار آمدن سلجوقیان بیگانه با کشاورزی و آشنا با تجارت، ساختار اقتصادی کرمان را از یک اقتصاد مبتنی بر کشاورزی به یک اقتصاد مبتنی بر تجارت تغییر داده است.

موضوعات غیرسیاسی در میان مورخان مهجور است و در مورد موضوع این تحقیق نیز اطلاعات چندان زیادی موجود نیست. بیشتر اطلاعات از منابع جغرافیایی به دست می‌آید و از روایات برخی آثار تاریخی، چون آثار افضل‌الدین ابو حامد کرمانی نیز اطلاعات گرانمایی می‌توان یافت. روستا و محمدی در مقاله‌ای به تجارت

کرمان در دوره سلجوقی پرداخته‌اند که رویکرد آن بیشتر توصیفی است و به تغییر مناسبات اقتصادی اشاره ننموده‌اند. عباسی و امیری نیز به تجارت کرمان پرداخته‌اند اما دوره‌ای طولانی مورد بحث ایشان است که چندین حکومت روی کار آمده‌اند و این مسئله از عمق مطالب می‌کاهد. باستانی پاریزی در مقدمه تاریخ کرمان وزیری و سایر آثار خود اطلاعات ارزشمندی در مورد موضوع این تحقیق ارائه داده است. مرسلپور نیز در کتاب تاریخ سلجوقیان کرمان بخشی را به کشاورزی و تجارت و بازرگانی اختصاص داده است اما با توجه به اینکه منابع فوق به اختصار به موضوع پرداخته‌اند، لزوم داشتن تحقیقی مستقل و با رویکرد تحلیلی در مورد نقش سلجوقیان در تغییر مناسبات اقتصادی نگاشته شود.

۲. اقتصاد مبتنی بر کشاورزی پیش از ورود سلجوقیان

کشاورزی از دیرباز مهم‌ترین شیوه معیشت در کرمان بود. ابن فقیه همدانی رونق کشاورزی را به حدی دانسته که می‌نویسد در دوره ساسانیان خراج کرمان یک و نیم برابر خراج فارس بود (ابن فقیه همدانی، ۱۴۱۶: ۴۱۳). در قرون نخستین اسلامی نیز کشاورزی در کرمان رونق داشته و شاکله اصلی اقتصاد این منطقه بر پایه کشاورزی شکل گرفته بود. شبانی نیز در کرمان وجود داشت و برخی اقوام چون قفص و بلوچ به آن اهتمام داشتند اما مهم‌ترین شیوه معیشت، کشاورزی بود.

مهم‌ترین مسئله‌ای که در ارتباط با کشاورزی در کرمان وجود داشته، تأمین آب بود. عملکرد کشاورز آب سالار «از جوی‌بندی در محل، بند بستن و آب دادن را در بر می‌گیرد» (ویتفولگ، ۱۳۹۲: ۴۸). حکومت‌ها نیز با تقویت کشاورزی و کنترل و هدایت منابع آبی براساس سهم‌بری از محصولات کشاورزی، درآمد پایدار را داشتند. عدم وجود رودخانه دائمی، به غیر از هلیل‌رود،

حفر چاه و به خصوص احداث کاریز را اجتناب ناپذیر می‌کرد.

محصولات مختلفی در کرمان به دست می‌آمد که در اینجا تنها به بخشی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. می‌توان مدعی شد که مهم‌ترین محصول این منطقه خرما بوده است. اصطخری می‌نویسد که خرماي کرمان به مناطق مختلف صادر می‌شد (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۲). مقدسی نیز در باره خرماي کرمان می‌نویسد:

خرمایی شیرین‌تر از خرماي آنجا دیده نشده، چنان‌که کسی نمی‌تواند خام آن را بخورد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۰).

محصولات دیگری نیز در کرمان به عمل می‌آمد که مهم‌ترین آنها غلات (اشپولر، ۱۳۴۹: ۱۹۷/۲)، زیره (حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۱۲۳) و مرکبات (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۶۵) بود. کشت برخی محصولات که جنبه صنعتی داشت چون ابریشم و پنبه نیز در کرمان رایج بود. یاقوت حموی از کاشت ابریشم در بزم یاد کرده می‌نویسد پارچه‌هایی که در این شهر بافته می‌شد شهرت جهانی داشت (حموی، بی‌تا: ۳۹۰). پنبه نیز در کرمان کشت می‌شد و از آن مصنوعات ساختنی و به نقاط مختلف صادر می‌شد (آبادی باویل، ۱۳۵۷: ۵۴۱).

کشاورزی در منطقه کرمان اغلب مورد حمایت حکومت قرار داشت و آنها می‌کوشیدند با کنترل منابع آبی و هدایت آن، بخشی از محصول کشاورزان را با عنوان خراج تصاحب کنند. در کرمان نقش حکومت در اقتصاد مردم پررنگ می‌نماید. شیوه اصلی آبیاری حفر کاریز بود. احداث قنات پرهزینه‌ترین و مهم‌ترین اقدام برای کشاورزان محسوب می‌شد. این کاریزها که گاه بسیار طولانی بودند، به مراقبت دائمی نیاز داشتند؛ به همین دلیل معمولاً نیاز به دخالت حکومت احساس می‌شد. برخی از این کاریزها تاکنون نیز در منطقه کرمان باقی مانده‌اند که اهمیت آنها در رونق کشاورزی این

منطقه را نشان می‌دهند.

با توجه به انواع محصولاتی که در کرمان عمل می‌آمد و حتی وجود معادن طلا و نقره (ابن فقیه همدانی، ۱۴۱۶ق: ۴۱۴) و مس (حسین، ۱۳۸۹: ۱۶۳) رواج تجارت می‌توانست ثروت زیادی را به این منطقه سرازیر نماید. اما بازرگانی در قرون نخستین اسلامی، در کرمان رونق چندانی نداشت. موانع زیادی بر سر راه رواج تجارت و بازرگانی قرار داشت، یکی از این موانع نامناسب بودن راه‌های تجاری، عدم امکانات مناسبی چون کاروانسرا و فاصله زیاد شهرها و عبور بیشتر راه‌ها از بیابان‌ها یا کوه‌های صعب‌العبور بود. حتی ارتباط میان شهرهای کرمان نیز با سختی انجام می‌شد و کوه‌ها و بیابان‌ها میان شهرها جدایی انداخته بود. مثلاً کوه‌های بارز، به خصوص در زمستان، مانع مهمی جهت ارتباط شمال و جنوب کرمان بود. اما مهم‌ترین عامل، ناامن بودن راه‌ها بر اثر راهزنی اقوام کوچ‌نشین کرمان و ناتوانی حکام از تسلط بر آنها بود. کوچ‌نشینان کرمان و به خصوص قفص‌ها، کوه‌های صعب‌العبور را محل زندگی خود قرار داده و از جمله راه‌های امرار معاششان راهزنی بود. محمد بن ابراهیم در مورد قفص‌ها می‌نویسد که ایشان در قرون نخستین اسلامی هرگز از حاکمی اطاعت نکردند (محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۲۲۵). قفص‌ها در مناطق جنوبی کرمان می‌زیستند و مهم‌ترین جاده تجاری کرمان که بازرگانی دریایی از آن طریق انجام می‌شد، تحت سلطه ایشان بود. بنابراین راه تجاری کرمان از سوی دریا توسط قفص‌ها مسدود شده بود و ایشان معمولاً قافله‌های تجار را غارت می‌کردند. گزارش‌های متناقضی از راهزنی بلوچ‌ها نیز در کرمان وجود دارد (حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۲۶۸؛ جهانی، ۱۳۶۳: ۱۲۰). یعقوب لیث صفاری و عضدالدوله دیلمی تاحدی توانستند قفص‌ها را سرکوب نمایند. عضدالدوله در این مورد تلاش بیشتری نمود. وی در سال ۳۶۰ق

۱-۳. کشاورزی کرمان متأثر از حضور سلجوقیان

در کرمان

منابع مربوط به دوره سلجوقیان کرمان، در اواخر این دوره یا پس از آن نوشته شده‌اند و اطلاعاتی از اوضاع کشاورزی اوایل حکومت سلجوقی ارائه نمی‌دهند. اما با هم‌سنجی با سایر مناطق امپراطوری سلجوقی و توجه به ویژگی‌های حکومت سلجوقی کرمان می‌توان تاحدی اوضاع را ترسیم نمود. سرشت صحراگرد و شبان حکومت سلجوقی سازگاری چندانی با کشاورزی نداشت. اگرچه معیشت شبانی و کشاورزی می‌توانستند مکمل یکدیگر باشند اما در صورتی که شبانان تحت سیطره یکجانشینان بودند و تمایلات غارت‌گرایانه آنها مهار می‌شد، با چیرگی صحراگردان که غارت‌گری یکی از روش‌های معیشت‌شان بود، معمولاً ربض شهرها دچار آسیب می‌شد. در اوان ورود سلجوقیان به خراسان نیز، بسیاری از مردم این منطقه از سلجوقیان غز، به دلیل تخریب زمین‌های زراعی و تبدیل آنها به مرتع احشام، شکایت داشتند. ورود سلجوقیان به کرمان نیز قاعدتاً سبب آسیب به کشاورزی منطقه شد، اگرچه منابع اشاره ننموده‌اند اما احتمالاً ورود قاورد که چندگاه بردسیر را در محاصره داشت، سبب آسیب به کشاورزی آن منطقه شده است. لزوماً ورود اقوام خانه‌به‌دوش، به دلیل عدم آگاهی با ساختار کشاورزی یکجانشینان، و تکیه ایشان بر زندگی شبانی، سبب صدمه به کشاورزان می‌شد. در کرمان نیز این آسیب‌ها به کشاورزی وارد شد. سلجوقیان، به دلیل سرشت قبیله‌ای، توجهی به کشاورزی نداشتند و در رونق دادن به آن نمی‌کوشیدند. معمولاً قبایل خانه‌به‌دوش، آنگاه که به قلمرو یکجانشینان می‌تاختند، به درآمدهای پایدار از طریق ترویج کشاورزی نمی‌اندیشیدند و به منافع آنی خود، که همانا چپاول مردم بود، همت می‌گماشتند. برخی از ملزومات

قفص‌ها و بلوچ‌ها را که به راهزنی می‌پرداختند سرکوب نمود و به نقل مسکویه برخی راهزنان دیگر با عنوان «خرمیان» و «جاشکیان» (احتمالاً اهل جاسک) را نیز سرکوب نموده است (مسکویه، ۱۳۷۶: ۶ / ۳۶۱-۳۶۲). اما عضدالدوله چند سال پس از این واقعه به بغداد رفت (همان: ۶ / ۳۹۶) و توجه وی به کرمان کمتر شد. در زمان روی کار آمدن سلجوقیان قفص‌ها در کرمان قدرت زیادی داشتند که نشان می‌دهد پس از عضدالدوله مجدداً قفص‌ها قدرت خود را باز یافته‌اند. البته به این نکته نیز بایستی توجه نمود که دیلمیان سیراف را به بزرگ‌ترین و پررونق‌ترین بندر ایران تبدیل نموده بودند و توجه کمتری به بندر کرمان نشان دادند.

البته نمی‌توان مدعی شد که تجارت و بازرگانی در کرمان به‌طور کلی مختل بوده است؛ زیرا منابع از ارسال محصولات کرمانی به نقاط مختلف یاد کرده‌اند. همان‌گونه که اشاره شد از خرما کرمان یاد شده که به بلاد مختلف صادر می‌شد و پارچه‌های ابریشمی کرمان نیز شهرت جهانی داشت. مارکوپولو نیز از توتیا یا سنگ سرمه اعلاهی کوهبنان کرمان یاد کرده (مارکوپولو، ۱۳۲۴: ۵۱). اما می‌توان ادعا نمود که عوامل مختل‌کننده تجارت سبب شده بودند تا نتواند رونق چندانی داشته باشد.

۳. اقتصاد کرمان در دوره سلجوقیان

اقتصاد کرمان در دوره سلجوقیان را می‌توان به دو بخش عمده تقسیم نمود: یکی بخش کشاورزی که از کهن‌ترین ازمینه در کرمان رواج داشت، و دیگری تجارت و بازرگانی که با روی کار آمدن سلجوقیان رونق بیشتری یافت. تأثیر حکومت سلجوقی بر هر دوی این شاخه‌های اقتصاد کرمان، در زیر مورد بررسی قرار خواهند گرفت:

شدند و شهرهای مختلف را غارت نمودند. ناصرالدین منشی اوضاع ورود غزها به کرمان و تخریب شهرها را به روشنی ترسیم نموده است (ناصرالدین منشی، ۱۳۶۲: ۱۸). افضل‌الدین ابوحامد کرمانی نیز که معاصر با اواخر دوره سلجوقی می‌زیسته و حوادث را از نزدیک مشاهده نموده، می‌نویسد که بسیاری از مردم با اینکه از نظر آب و زمین‌های مرغوب در شرایط مساعدی بودند، از کشاورزی امتناع می‌نمودند. دلیل اصلی عدم کشاورزی مردم که سبب بی‌روفتی در این دوره شد، ناامنی حاصل از جنگ‌های شاهزادگان سلجوقی و سپس ورود غزها بود. افضل‌الدین می‌نویسد که مردم هراس داشتند که چارپایان خود را برای شخم زدن به صحرا ببرند. زیرا امکان داشت طعمه غز یا شاهزادگان مدعی سلجوقی شوند و حتی اگر ممکن بود که کشاورزی کنند، محصولات زراعی به دست لشکریان افتاده، یا خود می‌خوردند و یا به اسبان خود می‌دادند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۵۷: ۸۶). طبیعی بود که غزها از یک سو مزارع کشاورزی را به مراتع احشام خود تبدیل نمایند و از سوی دیگر برای اهداف نظامی خود، به ویرانی کاریزها و نهرها اقدام نموده و به استفاده از کشاورزان، به‌عنوان نیروهای تدارکاتی و خدماتی پرداخته باشند که نتیجه آن جز تعطیلی کشاورزی نبود (رحمتی، ۱۳۹۱-۱۳۹۲: ۱۶۲-۱۶۳).

اقطاع‌داری را نیز می‌توان از عوامل مهم رکود کشاورزی در دوره سلجوقیان تلقی نمود. در مورد اقطاع‌داری در کرمان و تأثیر آن بر کشاورزی اطلاعات چندانی وجود ندارد. اما با توجه به تأثیر مخرب اقطاع‌داری بر کشاورزی در سایر نقاط قلمرو سلجوقیان و شواهدی که نشان می‌دهد حتی کشاورزان به دلیل فشار مقطعان روستای خود را ترک می‌کردند، می‌توان این نکته را به کرمان نیز تعمیم داد. مقطعان که به دلیل

کشاورزی چون حفر قنات و نگهداری از آن، به حمایت حکومت نیاز داشت و اقدامی در این مورد از سلجوقیان وجود ندارد. علاوه بر این مسئله، معمولاً خانه‌به‌دوشان و احشامشان به قنات‌ها آسیب نیز وارد می‌ساختند. مهم‌ترین چالش صحراگردان تأمین مرتع برای احشامشان بود و این مسئله تعارض نوع معیشت ایشان با کشاورزان را در پی داشت؛ زیرا ایشان مزارع کشاورزان را به چشم مرتع می‌نگریستند. حضور گله‌های پرشمار ترکمانان آفتی را به آفات مزارع اضافه نمود. عامل دیگری که سبب آسیب به کشاورزی کرمان در دوره سلجوقیان می‌شد، جنگ‌های ممتد شاهزادگان سلجوقی بود. اگرچه این جنگ‌ها اغلب در بیست سال پایانی حکومت سلجوقیان کرمان روی دادند اما در دوره پیش از آن نیز جنگ‌هایی انجام شد که قاعدتاً باعث آسیب به کشاورزان بود. مانند لشکرکشی ملک‌شاه به کرمان، شورش سلجوق‌شاه علیه برادرش محمد یا شورش ضد ایرانشاه. در بیست سال پایانی حکومت سلجوقیان کرمان که از سال ۵۶۳ تا ۵۸۳ ق، یعنی پایان حکومت سلاجقه امتداد داشت، فرزندان طغرل‌شاه (ارسلان‌شاه، بهرام‌شاه و توران‌شاه) به‌طور متناوب در کرمان به حکومت پرداختند و با جنگ‌های بی‌وقفه خود امنیت را از کشاورزان سلب نمودند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۳۵-۸۷). موارد متعددی وجود دارد که سپاهیان یک مدعی با حمله به شهر شاهزاده رقیب، محصولات زمین‌های مزروعی را نیز تصاحب می‌نمودند، مانند ربض شهر بردسیر که محل کاشت گندم بود و بارها توسط متخاصمین غارت شد (وزیری، ۱۳۷۵: ۱/ ۳۵۱). ضعف شاهزادگان سلجوقی در اواخر عمر این حکومت، سبب شد که سیل ویرانگر غز نیز از سوی خراسان به کرمان سرازیر گردد. بخشی از غزها که در خراسان خرابی زیادی به بار آورده بودند، وارد کرمان

دهه کشاورزی با آسیب کمتری مواجه شود؛ اما به هرحال تعارض نوع معیشت سلجوقیان با کشاورزی کم‌رونقی زراعت را سبب می‌شد.

۲-۳. تکاپوی سلجوقیان کرمان در جهت رونق بخشیدن به تجارت

علی‌رغم صدمه دیدن کشاورزی در دوره حکومت سلجوقیان کرمان، تجارت و بازرگانی تا حد زیادی رونق یافت. ترکان بدین دلیل که قرن‌ها در سرزمین ایران و چین و بیشتر نزدیک مرزهای چین می‌زیستند (Rice, 25: 1961) با تجارت آشنا بودند. جاده ابریشم از منطقه حضور صحراگردان می‌گذشت و سبب رونق نسبی برای زندگی برخی صحراگردان نیز بود. برخی از آنها راهداری و مراقبت از تجار را برعهده می‌گرفتند و گوسفندان خود را نیز به فروش رسانده (سومر، ۱۳۸۰: ۸۸) و کالاهای مورد نیاز خود را تهیه می‌کردند. آمدن غرها به آسیای مرکزی (Peacock, 2015: 2) سبب آشنایی آنها با تجارت با دنیای اسلام شد. به دلیل همین آشنایی بود که سلجوقیان در بدو قدرت‌گیری در کرمان، در جهت رونق دادن به تجارت و بازرگانی کوشیدند. قاورد بن چغری بیگ نخستین کسی بود که تلاش نمود تجارت را رونق دهد. نخستین اقدام وی از بین بردن موانع تجارت و تأمین امنیت بود. مهم‌ترین راه‌های تجاری کرمان، جاده تجاری به خلیج فارس بود که از جیرفت می‌گذشت. حضور قفص‌ها در این منطقه سبب از میان رفتن امنیت و کاهش شدید تجارت از طریق این جاده شده بود. قفص‌ها ارتباط میان شمال و جنوب کرمان را قطع می‌نمودند. قاورد پس از مدتی، از به‌دست گرفتن قدرت در کرمان، با خدعه‌ای توانست قفص‌ها را از میان بردارد (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۸). اگرچه از میان بردن قفص‌ها دلیل سیاسی نیز داشت اما فروزانی نیز معتقد

عدم اطمینان از آئینه اقطاع فقط به فکر چپاول مردم بودند، از عوامل رکود کشاورزی به حساب می‌آمدند. لمبتن معتقد است که واگذاری اقطاع به قشون در دوره سلجوقیان کرمان در ارتباط با دفاع از ثغر بود (لمبتن، ۱۳۷۲: ۱۲۱). اما برخلاف ادعای لمبتن اقطاع‌داری در کرمان فقط محدود به ثغر نبوده و منابع نوشته‌اند که سران نظامی سلجوقی و غز اقطاعاتی در اطراف و اکناف کرمان داشتند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۷۸) محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۱۷۲) و با توجه به رواج اقطاع‌داری می‌توان این عامل را نیز از عوامل مهم رکود و عدم رونق کشاورزی به‌شمار آورد.

از جمله شواهد مهمی که عدم رونق کشاورزی در کرمان در دوره حکومت سلجوقی را نشان می‌دهد، قحطی‌های دهشتناکی است که بنا بر نقل افضل‌الدین در کرمان اتفاق افتاده است. بی‌جهت نیست که هر دوی قحطی‌های بزرگی که مورخ اشاره نموده در اواخر دوره سلجوقی است که جنگ‌های شاهزادگان سلجوقی امتداد داشته و سپس غرها به کرمان هجوم آورده‌اند. به نقل افضل‌الدین در سال‌های ۵۶۹ و ۵۷۳ق در کرمان قحطی‌های بزرگی روی داد که بخش زیادی از مردم را به کام مرگ کشید. وی تصویر روشنی از وضع بردسیر در دوره قحطی ارائه نموده (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۹۱، ۱۰۰). چندسال بعد، یعنی در سال ۵۸۱ق نیز قحطی عظیمی در کرمان روی داد (همان: ۱۰۵).

البته بایستی به این نکته توجه نمود که آسیبی که از ترکمانان متوجه کشاورزی می‌شد، در کل دوره سلجوقیان کرمان یکسان نبوده است. در ابتدای روی کار آمدن ترکمانان و جنگ‌های قاورد و اواخر حکومت سلجوقیان، وضع وخیم‌تر بوده و اکثر شواهد تاریخی نیز مربوط به دوره پایانی حکومت سلجوقی است. احتمالاً ثبات و آرامشی که قاورد پدید آورد، سبب شده تا چند

می نمود. علی‌رغم اهمیت تجاری عمان، سلجوقیان کرمان نتوانستند به‌طور دائم آن را نگه دارند. اهالی عمان یک بار در عهد توران‌شاه بن قاورد (۴۷۷-۴۹۰ق) شورش کردند و عامل سلجوقی را بیرون راندند و توران‌شاه به‌سختی توانست دوباره آن را تصرف نماید (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۷؛ مرسلپور، ۱۳۸۷: ۶۹). منابع اشاره کرده‌اند که ارسال‌شاه بن کرمان‌شاه (۴۹۵-۵۳۷ق) عمان را تصرف کرده (ناصرالدین منشی، ۱۳۶۲: ۱۸؛ فصیحی، ۱۳۴۱: ۲۱۰) که نشان می‌دهد که احتمالاً در دوره ایران‌شاه بن توران‌شاه (۴۹۰-۴۹۵ق) عمان تحت تسلط سلجوقیان نبوده و پس از ارسال‌شاه نیز مجدداً از قلمرو سلجوقیان کرمان خارج شده است (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۲۶) و این مسئله به احتمال زیاد سبب می‌شد که تجارت با عمان که شکوفایی زیادی داشت، کم‌رونق‌تر شود. اما تجارت دریایی تا پایان دوره سلجوقی کما بیش شکوفا بود.

اقدام مهم دیگر قاورد، در جهت رونق تجارت آبادسازی و بهسازی راه‌های تجاری بود. این اقدام از آن روی اهمیت بیشتری داشت که جاده‌های کرمان با ولایات همجوار، توأم با بیابان‌ها و صحاری بزرگی بود. وی از یک‌سو تلاش نمود تا راه بیابانی به سمت سیستان را قابل تشخیص کند. به‌دلیل اینکه این راه به‌وسیله ریگ‌ها پوشانده می‌شد و کاروان‌های تجاری در این جاده گم می‌شدند، قاورد میل‌هایی در آن ساخت. افضل‌الدین نوشته است که شب‌ها از پای یک میل، کاروانیان می‌توانستند میل بعدی را ببینند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۰). اقدام دیگر قاورد در آبادسازی این جاده بنای دو مناره بین کرک و فهرج بود که در پای هر مناره کاروانسرا و حوض ساخت (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۱). امروزه یکی از این مناره‌ها در نزدیکی‌های شهر فهرج کنونی باقی مانده است که

است که انگیزه‌های اقتصادی در این اقدام بسیار مهم بوده است (فروزانی، ۱۳۹۳: ۲۴۷). قاورد با تصرف جنوب کرمان، بندر هرمز (احتمالاً نزدیک میناب کنونی) را نیز به قلمرو خود ضمیمه نمود و به امن کردن راه‌ها پرداخت تا تجارت دریایی را رونق دهد. اقدام مهم دیگر قاورد تصرف عمان بود. عمان که بر کرانه آب‌های آزاد قرار داشت، از دیرباز اهمیت زیادی برای تجارت دریایی جنوب غربی آسیا داشت. قاورد همچنین بندر طیس (تیس یا تیز) در سواحل مکران را تحت تسلط خود درآورده و به آبادسازی آن پرداخت. جاده‌ای نیز از تیس ساخته شد که آن را از طریق مکران و سیستان به خراسان و ماوراءالنهر و از آنجا به ولگا متصل می‌ساخت (خیراندیش و خلیفه، ۱۳۸۶: ۸۱). از سوی دیگر، جاده‌ای بندر هرمز را به جیرفت و از آنجا به سیستان و سایر مناطق متصل می‌نمود. افضل‌الدین کرمانی اشاره نموده که ارتباط مختلف از طریق جیرفت انجام می‌شد (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۶۸-۶۹). بازرگانان از طریق دریا محموله‌های خود را به بنادر تیس و هرمز آورده و از یک سو به سیستان و از آنجا به خراسان و ماوراءالنهر می‌بردند و از سوی دیگر محموله‌ها از سمت یزد به اصفهان و سایر بلاد می‌رفت. بدین ترتیب، قاورد با در اختیار گرفتن هرمز و تیس و از سوی دیگر عمان توانست تجارت دریایی را تحت سیطره خود درآورد. ارسال‌شاه قدرت خود را گسترش داده و جزیره قیس (کیش) را نیز به تصرف درآورد (ناصرالدین منشی، ۱۳۶۲: ۱۸) و با این اقدام همه بنادر مهم خلیج فارس تحت تسلط سلجوقیان کرمان درآمد. بی‌جهت نیست که تنها نیروی عمده‌ای که در دوره سلجوقیان به تجارت دریایی می‌پرداختند، سلجوقیان کرمان بودند.

سلجوقیان کرمان نیروی دریایی عمده‌ای نداشتند و به همین دلیل نگه‌داشتن عمان در آن سوی دریا مشکل

کرمان‌شاه دانست که افضل‌الدین کرمانی در مورد آن با اغراق می‌نویسد قافله‌های تجار روم، خراسان، عراق، هندوستان، حبشه، زنگبار، چین و دریابار مال‌التجاره‌های خود را از طریق کرمان مبادله می‌کردند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۲۲). تعمیر و نگهداری راه تجاری عمان به کرمان باعث رونق و توسعه قمادین شد. قمادین که موضعی بود بر در جیرفت، مرکز تجارت سرزمین‌های فوق‌الذکر به علاوه مصر، ارمنیه، آذربایجان و ماوراءالنهر بود (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۶۸-۶۹؛ مرسلپور، ۱۳۸۷: ۱۴۶). قمادین تبدیل به یکی از مراکز مهم خرید و فروش شد. عده‌ای از تجار نیز در ربض بردسیر ساکن شده و تجارت آن را رونق بخشیدند. تجارت با سرزمین‌های دیگر باعث شد که کرمان در این دوره از بهترین و آبادترین بلاد محسوب شود (لسترنج، ۱۳۷۳: ۳۲۱). یکی از دلایل مهم رونق تجارت در دوره سلجوقیان کرمان و به‌ویژه دوره قاورد و ارسلان‌شاه را می‌توان وجود امنیت دانست. اگرچه روایات افضل‌الدین و محمد بن ابراهیم در مورد وجود امنیت در این دوره توأم با اغراق است، اما به هر حال اوضاع نسبت به دوره پیش بهتر شده بود. روستا و محمدی نیز به درستی اشاره نموده‌اند که امنیت و آرامش سبب گسترش روزافزون تجارت در کرمان بود (روستا و محمدی، ۱۳۹۴: ۳۲).

دو دهه آخر حکومت سلجوقیان برای تجارت و بازرگانی نیز مصیبت‌بار بود. این سال‌ها دوره لشکرکشی‌های مداوم مدعیان حکومت و همچنین هجوم ویرانگر غز بود که سبب از رونق افتادن تجارت و بازرگانی شد. حضور لشکرهای خراسانی و عراقی که به کمک مدعیان حکومت می‌آمدند، نیز اوضاع امنیت را بدتر می‌نمود. هر کدام از مدعیان به یکی از حکام همجوار تمسک جسته و سپاهی به کمک می‌گرفتند. لشکریان خراسانی و عراقی نیز که منافع دیرپایی در

عظمت اقدام قاورد را نشان می‌دهد. درون این مناره راه پله‌هایی تعبیه شد که بازرگانان با صعود از آن بخش وسیعی از بیابان را می‌توانستند ببینند. اقدامات قاورد سبب شد تا راه تجاری کرمان به سیستان معمور و در تجارت مهم شود (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۵۹). این اقدامات سبب شد که مسیر تجاری میان جیرفت و سیستان رونق یابد (تیت، ۱۳۶۲: ۶۴). با این جاده‌سازی‌ها و ارتباط جیرفت با دریا بود که این شهر توانست موقعیت تجاری ویژه‌ای را در دوره سلجوقیان پیدا کند (عباسی - امیری، ۱۳۹۰: ۳۰۶).

از سوی دیگر نیز قاورد به بهسازی جاده کرمان به یزد اقدام نمود و کاروانسرای در این راه احداث کرد. این جاده نیز مانند جاده سیستان، خشک و بی‌آب و علف بود و به همین سبب قاورد تلاش نمود کاروانسرا ساخته و آب کاروانیان را تأمین نماید (محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۱۲).

قاورد ضمن آبادسازی جاده کرمان به فارس، تلاش نمود تا با در اختیار گرفتن فارس، تجارت آن را نیز در اختیار گیرد. در این دوره تجارت میان فارس و کرمان از طریق سیرجان گسترش یافت اما توسعه‌طلبی قاورد بدین سوی توأم با کامیابی نبود و نتوانست فارس را نگه داشته و از عواید تجاری آن برخوردار شود.

به نظر می‌رسد که قاورد توانسته با ایمن‌سازی و آبادسازی جاده‌های تجاری به سیستان و یزد و فارس و جنوب کرمان، تجارت و بازرگانی را رونق بخشد. کاروان‌های تجاری از بلاد و سرزمین‌های مختلف در این جاده‌ها تردد داشتند و بخش مهمی از اقتصاد کرمان را تجارت با مناطق مختلف تشکیل می‌داد. در چند دهه پس از قاورد نیز آرامش و امنیت نسبی در کرمان وجود داشت و تجارت و بازرگانی در جاده‌های کرمان رونق زیادی داشت. اوج شکوفایی تجارت و بازرگانی در کرمان را می‌توان مربوط به دوره ارسلان‌شاه بن

ادامه یافت و در کرمان ساختاری اقتصادی، مبتنی بر بازرگانی، شکل گرفت. حکومت سلجوقی نیز توانست از عوارض و عواید تجاری سود سرشاری کسب کند. بنابراین شاخه محلی حکومت سلجوقیان در کرمان تغییرات مهمی را در ساختار اقتصادی کرمان سبب شد و اقتصاد متکی بر کشاورزی را مبدل به اقتصاد تجارت محور نمود. البته نایستی از نظر دور داشت که همه دوره سلجوقی را نمی‌توان دارای شرایطی مشابه دانست و در اواخر دوره سلجوقی هم تجارت و هم کشاورزی آسیب دیدند اما می‌توان مدعی شد که خاستگاه حکومت سلجوقی و نوع حکومت ایشان سازگاری بیشتری با تجارت و بازرگانی داشت و متعارض با کشاورزی بود.

منابع

- آبادی باویل، محمد (۱۳۵۷). *ظرائف و طرائف*. تبریز: انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی.
- ابن فقیه همدانی (۱۴۱۶ق). *البلدان*. بیروت: عالم الکتب.
- اشپولر، برتولد (۱۳۴۹). *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*. ترجمه فلاطوری و میراحمدی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۳). *مسالك و الممالک*. ترجمه تستری. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- افضل‌الدین ابوحامد کرمانی (۱۳۲۶). *بدایع الازمان فی وقایع کرمان*. فرآورده مهدی بیانی. تهران: بی‌نا.
- افضل‌الدین ابوحامد کرمانی (۱۳۵۷). *عقد‌العلی للموقف الاعلی*. تصحیح علی محمد عامری نائینی. تهران: روزبهان.
- بارتولد، و. و (۱۳۷۲). *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمه حمزه سردادور. چاپ سوم. تهران: توس.
- تیت، جی‌پی (۱۳۶۲). *سیستان*. به کوشش رئیس‌الذاکرین. زاهدان: ارشاد اسلامی سیستان و بلوچستان.

ولایت نداشتند، شهرهای مختلف را به ویرانی کشاندند. مثلاً لشکریان خراسانی که به کمک بهرام‌شاه آمده بودند، چپاول زیادی نمودند و بخش تجاری مهم قمادین را از رونق انداختند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۲۶: ۴۱). قمادین پس از غارت خراسانیان دیگر نتوانست موقعیت تجاری خود را بازیابد. غزها نیز سبب وخیم‌تر شدن اوضاع تجاری کرمان شدند. ایشان به شهرهای مختلف رفته و آنها را غارت می‌کردند و سبب مسکنت و فقر و ناامنی بودند (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۷: ۱/۲۵۹). این ناامنی سبب شد تا حتی بازرگانان سایر ولایات نیز متضرر شوند (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی، ۱۳۵۷: ۱۳۶).

۴. نتیجه

بر پایه آنچه بیان شد، ساختار اقتصادی کرمان در قرون نخستین اسلامی مبتنی بر کشاورزی بود و محصولات مختلفی در این خطه به‌عمل می‌آمد اما تجارت و بازرگانی رونق چندانی نداشت. عدم رواج تجارت معلول علت‌های مختلفی بود که مهم‌ترین آنها عدم امنیت و نامناسب بودن راه‌های تجاری بود. ورود غزهای سلجوقی تغییراتی را در این ساختار اقتصادی سبب شد. از یکسو خاستگاه قبیله‌ای و شبانی سلجوقیان مانع از ایجاد بستر مناسب برای کشاورزی بود و از سوی دیگر هجوم ویرانگر غزها سبب شد اوضاع برای کشاورزان وخیم‌تر شود که پیامد ذاتی ورود ترکمانان به کرمان بود. اما برخلاف کشاورزی، تجارت و بازرگانی در این دوره رونق زیادی یافت که به سبب اقدامات حکام سلجوقی کرمان بود. تصرف جنوب کرمان، زیر سلطه در آوردن عمان، سرکوب قوم قفص و بازسازی و آبادسازی جاده‌ها توسط قاورد، شکوفایی بازرگانی و شکل‌گیری کانون‌های تجارت در دوره اخلاف وی را سبب شد. امنیت راه‌های تجاری تا حدود نیمه قرن ششم

- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۳). *اشکال العالم*. ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب. تهران: به نشر. *حدودالعالم* (۱۳۷۲). مقدمه از بارتولد. ترجمه میرحسین‌شاه. تهران: دانشگاه الزهرا.
- حسین، عبدالنعیم محمد (۱۳۸۹). *ایران و عراق در عصر سلجوقی*. ترجمه موسوی و قنوت. اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- حموی، یاقوت (بی‌تا). *معجم البلدان*. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- خیراندیش، عبدالرسول؛ خلیفه، مجتبی (۱۳۸۶). «تجارت دریایی ایران در دوره سلجوقی در سده ۵ و ۶». *فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا*، شماره ۶۵، ص ۷۱-۹۲.
- رحمتی، محسن (۱۳۹۱-۱۳۹۲). «پیامدهای اجتماعی و اقتصادی هجوم غزها به کرمان». *تاریخ ایران*. دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۵. ص ۱۴۷-۱۷۳.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۶۷). *جامع التواریخ*. به کوشش بهمن کریمی. تهران: اقبال.
- روستا، جمشید؛ محمدی، الهام (۱۳۹۴). «تحلیل وضعیت تجاری و راه‌های کرمان در دوره حاکمیت سلجوقیان». *پژوهش‌های تاریخی*. دانشگاه اصفهان. سال هفتم. شماره ۳. ص ۱۱۹-۱۳۶.
- سومر، فاروق (۱۳۸۰)، *اغوزها*. ترجمه آناردردی عنصری. گنبدکاووس: حاجی طلائی.
- فروزانی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). *سلجوقیان از آغاز تا فرجام*. تهران: سمت.
- فصیحی خوافی (۱۳۴۱). *مجمعل فصیحی*. تصحیح محمود فرخ. مشهد: کتابفروشی باستان.
- لسترنج، گئی (۱۳۷۳). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.
- لمبتن، آن (۱۳۷۲). *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر نی.
- مارکوپولو (۱۳۲۴). *سفرنامه*. ترجمه محمد لوی عباسی. تهران: گوتمبرگ.
- محمد بن ابراهیم (۱۳۴۳). *سلجوقیان و غز در کرمان*. تصحیح باستانی پاریزی. تهران: طهوری.
- مرسلپور، محسن (۱۳۸۷). *تاریخ سلجوقیان کرمان*. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- مسکویه، ابوعلی (۱۳۷۶). *تجارب الامم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: توس.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- ناصرالدین منشی (۱۳۶۲). *سمط العلی للحضره العلیا*. تصحیح عباس اقبال. تهران: اساطیر.
- وزیری، احمدعلی خان (۱۳۷۵). *تاریخ کرمان*. تصحیح و تحشیه باستانی پاریزی. تهران: علمی.
- ویتفولگ، کارل آوگوست (۱۳۹۱). *استباد شرقی*. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ سوم. تهران: نشر ثالث.
- Peacock, A.C.S.(2015), *The greate Seljuk empire*, Edinburg university press.
- Rice, Tamara.T, (1961), *The Seljuks in Asia minor*, London , Thomas and Hudson.